

Ірина Хромова

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
сектор генеалогічних та геральдичних досліджень,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), khromova_i@ukr.net

НУМІЗМАТИЧНІ СТУДІЇ В УКРАЇНИ: АКАДЕМІЧНИЙ ВИМІР

У статті подано огляд та аналіз дисертаційних досліджень з нумізматики, які були захищені в Україні за період 1991–2018 рр. Роботам з напряму підготовки “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” приділено основну увагу. Нумізматичні джерела використовуються також в дослідженнях інших галузей науки (економіка, соціологія, філологія тощо), проте розгляд даного аспекту до завдань публікації не включений. Визначено основні напрями і проблеми дисципліни. Актуальними питаннями сучасної української нумізматики у дисертаціях визнані наступні: історія нумізматичних колекцій і зібрань, наукові осередки нумізматичних студій, роль особистостей, тенденції розвитку наукової дисципліни, методологічні засади; робота з джерельною базою – верифікація, атрибуція, каталогізація та топографування нумізматичних знахідок; історія монетного виробництва та грошового обігу в хронологічній та регіональній ретроспекції. Перспективними напрямами визначено узагальнюючі дослідження, історія інституалізації нумізматики як науки (у регіональному плані з подальшим узагальненням в межах держави), вузькопредметні дослідження.

Ключові слова: нумізматика, дисертація, історіографія, джерела, грошовий обіг, монетне карбування, монетний скарб, Україна.

Дослідницький інтерес до нумізматики зосереджувався на-самперед у її прикладному значенні. Досі найбільш актуальною залишається каталогізація та й, власне, усе, що створюється для полегшення безпосередньої роботи з нумізматичними колекціями, незалежно від способів їхнього збереження. Це найбільш популярний напрям серед публікацій. Попит на нумізматичні джерела існує також у галузі загальноісторичних досліджень.

Тут у більшості випадків виявляється прикладне значення нумізматики як ключа до роботи зі специфічними джерелами, використаними в процесі висвітлення різних аспектів історичного процесу. Студії методологічної спрямованості кількісно представлені значно менше, хоч і є найціннішими, а їхні здобутки активно використовуються дослідниками у попередніх двох напрямках. У такій ситуації ми поставили за мету аналіз академічного виміру нумізматичних досліджень в Україні у період незалежності – від 1991 до 2018 р.

Опрацьовані нами дисертації можна умовно об'єднати у два напрями – становлення нумізматики як історичної дисципліни і, власне, суто нумізматичні дослідження. Перше, що звертає на себе увагу, відсутність робіт з нумізматичної тематики, представлених на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Характерною ознакою для більшості є насиченість ілюстрованими додатками, адже візуальна складова – необхідна умова унаочнення результатів.

Першим ґрунтовним історіографічним дослідженням з історії становлення української нумізматики стала дисертація, захищена 2005 р. Наталією Турмис “Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя”¹, де проаналізовано широке коло питань середньовічної нумізматики України у ХІХ–ХХ ст.: процес формування нумізматичних колекцій, наукову діяльність нумізматів, функціонування наукових товариств та нумізматичних осередків, основні тенденції розвитку середньовічної нумізматики, історії грошового обігу та грошового господарства України². Відповідні джерела Н. Турмис подає у трьох підгрупах: “До першої віднесено праці, що висвітлюють як

¹ Турмис Н.В. Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Львів: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2005. 261 арк.+ дод.: іл.; *Її ж.* Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06; Львів: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2005. 18 с.

² Турмис Н.В. Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя [Текст]: автореф. дис. ... С. 3–4.

загальні, так і проблемні питання грошового обігу України періоду середньовіччя; до другої – публікації про поодинокі знахідки, скарби, а також топографії – регіональні (в яких зазначені знахідки середньовічних монет у певному регіоні), проблемні (в яких картографуються місця знахідок однотипних монет у певному регіоні) і комплексні (укладені з дотриманням усіх зазначених вимог); до третьої – каталоги монет”³. Такий підхід дав змогу всебічно висвітлити обрану тему, включивши до огляду основні наукові концепції та історіографічні дискусії з проблем середньовічної нумізматики України в ХІХ–ХХ ст.

У роботі окреслено діяльність нумізматичних наукових осередків у першій половині ХХ ст. в Україні. Описано етапи їх функціонування і долю у міжвоєнний період у різних регіонах: “У 30-х роках ХХ ст. відбувся форсований наступ на нумізматику, що була визначена радянським партійним керівництвом як безперспективне буржуазне вчення. Репресій зазнала низка провідних нумізматів – Р. Фасмер, О. Сіверс, В. Шугаївський, І. Спаський. Натомість, у Західній Україні міжвоєнний період відзначається певним піднесенням інтересу до нумізматики: у 1925–1928 рр. Спілка Львівських нумізматів видавала у Львові періодичний збірник «Zapiski numizmatyczne»; свідченням нумізматичних зацікавлень на Буковині є проведення у 1935 р. Третього загальнорумунського конгресу з археології та нумізматики в Чернівцях”⁴.

Цікавим є порівняльний аналіз методологічних засад нумізматики з кінця ХІХ до ХХ ст. Саме еволюціонуючи від класичного виміру (предмет дослідження – власне монета) до комплексності (предмет – монетні скарби, а об’єкт розширюється і охоплює вже історію грошового обігу), нумізматика оформилася у європейській науці як історична дисципліна. А це своєю чергою відбилося на тематиці українських медієвістичних нумізматичних студій⁵. Дисертанткою поданий чіткий опис дис-

³ Там само. С. 8.

⁴ Там само. С. 11–12.

⁵ Турмис Н.В. Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя [Текст]: дис. ... С. 67–68, 180–181.

циплінарного становлення нумізматики в Україні в етапах: “Перший XVI–XVIII ст. (зумовлений появою інтересу до монети як до історичної і культурної пам’ятки) – приватні збірки монет, другий, починаючи з кінця XVIII ст. (охарактеризований цілеспрямованим нагромадженням нумізматичного матеріалу) – публічні мюнцкабінети і музейні колекції, третій з середини XIX ст. (визначений систематизацією монетного матеріалу) та четвертий з другої половини XIX ст. (окреслений формуванням понятійно-категоріального апарату нумізматики) – наукові нумізматичні осередки”⁶.

Серед актуальних проблем середньовічної нумізматики Н. Турмис вказала питання емісії подільських півгрошків, монет типу “колюмна” у м. Луцьк, обрізання празьких грошів та литовського контрамаркування монет, створення загального корпусу монет, що перебували в грошовому обігу України періоду середньовіччя⁷.

Історіографічному контексту нумізматичної науки присвячено дослідження Тетяни Ізбаш “Становлення та розвиток античної нумізматики Північного Причорномор’я в Росії у XVIII – першій чверті XX ст.”⁸ Хоча захищено роботу за напрямом “археологія”, у дисертації вперше в історіографії розкриті етапи інституалізації античної нумізматики в межах розвитку всього історичного антикознавства⁹. Проаналізовано роботу наукових товариств та внесок окремих дослідників, відображено процеси накопичення та методологічні основи роботи з джерельною базою визначеного напрямку нумізматики та виявлено основну проблематику досліджень¹⁰. Дисертантка звертає увагу на істо-

⁶ Там само. С. 180.

⁷ Турмис Н.В. Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя [Текст]: автореф. дис... С. 14–15.

⁸ Избаш Т.А. Становление и развитие античной нумизматики Северного Причерноморья в России в XVIII – первой четверти XX вв. [Текст]: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06; Одесса: Одесский национальный ун-т им. И.И. Мечникова, 2004. 202 л.

⁹ Там же. С. 4.

¹⁰ Там же. С. 7.

ріографічні огляди в нумізматичних публікаціях – це, як правило, перелік робіт, вузько обмежений обраною дослідником тематикою, який включає переважно опубліковані матеріали, випускаючи з уваги архівні джерела. Брак комплексності, характерний для історіографії нумізматики в цілому, став однією з актуальних проблем і в античній нумізматичі¹¹. Основним завданням дисертантка поставила не лише охопити всі опубліковані праці попередників та архівні джерела, а й виокремити із загального масиву існуючих історико-археологічних студій власне нумізматичні праці¹². Окрема увага приділена формуванню нумізматичних колекцій¹³ та викладанню нумізматики у вищих навчальних закладах¹⁴.

Переламним моментом у розвитку дисципліни Т. Ізбаш називає 20-ті рр. ХХ ст., коли “діяльність наукових товариств [...] і археологічних інститутів була перервана і в кінцевому випадку до їх насильницького закриття у 1919–1924 рр.: радянською владою було зруйновано широку мережу науково-історичних, краєзнавчих і любительських товариств (у тому числі і нумізматичних) по всій країні, закрито археологічні інститути, реорганізовано університети та інші виші, що пояснювалось цілеспрямованою політикою нової влади на згортання гуманітарних дисциплін. Лише невеликому колу вчених дореволюційного загартування, головним чином зберігачам музеїв і викладачам вишів, вдалося зберегти окремі осередки нумізматичного знання і передати традиції вітчизняної школи нумізматики новим поколінням дослідників”¹⁵.

У дисертації “Нумізматична наука у Харківському університеті (ХІХ – поч. ХХ ст.)”¹⁶ Олександр Ковріжних ставив

¹¹ Там же. С. 7–8.

¹² Там же. С. 31.

¹³ Там же. С. 37–59.

¹⁴ Там же. С. 140–149.

¹⁵ *Избаш Т.А.* Становление и развитие античной нумизматики ... С. 165–166.

¹⁶ *Ковріжних О.С.* Нумізматична наука в Харківському університеті (ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Харків:

завданням найповніше розкрити процес зародження і подальшого розвитку нумізматики у Харківському університеті, вивчити історію зібрання монет і медалей, розкрити процес розвитку викладання предмету і наукових досліджень у галузі нумізматики в навчальному закладі¹⁷, рівень їхньої науковості¹⁸. Дисертант використав невідомі для широкого загалу науковців джерела, пов'язані, зокрема, з діяльністю в галузі нумізматики представників громадськості Харківської губернії, учених Харківського університету¹⁹.

У вступі справедливо зазначено внесок вказаного дослідження у вирішення питання інституалізації нумізматики як науки в цілому²⁰. Наприклад, тема викладання нумізматики на кафедрах університету до досліджень дисертанта була фактично не вивчена. «В наші часи аналітичні дослідження з нумізматики частково активізувалися», – зазначає автор, але тут він є одним із першопрохідців²¹. Певною перешкодою під час роботи над дисертацією для автора стала відсутність значної частини архівних матеріалів, які загинули під час пожеж у роки революції 1917 р. і II світової війни²². У цьому криється одна з найголовніших проблем. Дисертант відмічає, що розвідки з нумізматики Харківщини можна чітко об'єднати у дві категорії. Це вивчення історії фондів означеного університетського зібрання і безпосередньо місцевого скарбового матеріалу. Безвідносно наукового статусу авторів таких досліджень, у студіях про історію університетського зібрання міститься найбільше помилок і

Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2012. 279 арк.: рис., табл.; *Його ж.* Нумізматична наука в Харківському університеті (XIX – початок XX ст.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, 2012. 19 с.

¹⁷ *Ковріжних О.С.* Нумізматична наука в Харківському університеті (XIX – початок XX ст.) [Текст]: автореф. дис... С. 6–7.

¹⁸ Там само. С. 7.

¹⁹ Там само. С. 8.

²⁰ Там само.

²¹ *Ковріжних О.С.* Нумізматична наука в Харківському університеті (XIX – початок XX ст.) [Текст]: дис. С. 192.

²² Там само. С. 10.

суперечностей. А враховуючи знищення архівних матеріалів, наступні покоління дослідників брали за основу і продовжували розвивати некоректні твердження з дореволюційних студій. У цьому відношенні дисертація унікальна тим, що її автор зміг встановити істинну картину проблемних питань, проаналізувавши деякі праці і ввівши до наукового обігу рукописні матеріали, не вивчені досі²³.

У дисертації детально досліджено діяльність університетського мінцкабінету²⁴. Зауважується, що у радянський період проблема ця вченими майже не розроблялася. На думку автора – через втрату значної частини зібрання у воєнний час²⁵.

Цікавим є висновок, що нумізматичні дослідження в Харківському університеті набувають ґрунтовності лише з кінця ХІХ ст. До цього такі студії часто інкорпоровалися в конструкт археологічних і краєзнавчих розвідок як учених, так і місцевих аматорів²⁶. Загалом нумізматичні дослідження в Росії першої половини ХVІІІ ст. “знаходились на узбіччі вітчизняної історії” і зосереджувались на вивченні монетного обігу античного світу, згідно з тогочасним напрямом європейської науки²⁷. Антична нумізматика Північного Причорномор'я в ХІХ – на початку ХХ ст. була розроблена повніше за решту галузей. ХІХ – перша чверть ХХ ст. – час формування та подальшого розвитку вітчизняної нумізматичної науки, становлення наукових центрів, нумізматичних кабінетів, музеїв та бібліотек, період активної діяльності старих наукових шкіл, що були створені до революції 1917 р. “Пріоритет в увазі дослідників до античної та російської нумізматики мотивується станом зародження науки та необхідністю формування її методологічної бази, що було можливе лише за наявності достатнього наочного монетного матеріалу”²⁸. Фактично до нині не вивчена проблема викладання нумізматики

²³ Там само. С. 193.

²⁴ Там само. С. 11–12.

²⁵ Там само. С. 17.

²⁶ Там само. С. 195.

²⁷ Там само. С. 67.

²⁸ Там само. С. 68.

на кафедрах університету у дореволюційній та радянській історіографії.

У процесі вибору напряму дослідження автор виходив з міркування, що розкриття історії розвитку нумізматики в окремих регіонах дасть можливість вивчення цього питання в межах усієї держави. Хоча в останні роки в Україні нумізматычні дослідження значно активізувалися, власне історія цієї дисципліни часто залишається поза фаховими студіями²⁹. Дисертацію написано “виходячи з гіпотези про те, що нумізматычна наука в Харківському університеті розвивалася за загальними законами та правилами розвитку нумізматычної науки в університетах, що існували на теренах Російської імперії і проведено дослідження дозволило врешті дійти висновку про те, що нумізматычна наука в Харківському університеті на початку ХХ століття стояла на рівні кращих вітчизняних та закордонних університетів”³⁰.

Бібліотечні колекції з історії нумізматики у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського дослідила у своїй кандидатській дисертації 2004 р. Галина Міщук³¹. Основними напрямками дослідження стали: колекція рукописів та бібліографічних праць барона Станіслава Шодуара, його збирацька, наукова і бібліографічна діяльність в галузі нумізматики; бібліотечні рукописні колекції з нумізматики Одеського товариства історії та старожитностей і музейних установ Північного Причорномор'я; нумізматычні рукописи музейних діячів М. Петрова, Ф. Штейнгеля, М. Біляшівського; рукописи бібліо-

²⁹ Там само. С. 69.

³⁰ Там само. С. 76.

³¹ *Міщук Г.А.* Бібліотечні колекції з історії нумізматики ХІХ – початку ХХ ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: історія формування та сучасний стан [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08; Київ: Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2004. 203 с.; *Її ж.* Бібліотечні колекції з історії нумізматики ХІХ – початку ХХ ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: історія формування та сучасний стан [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук; Київ: Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2004. 18 с.

течного зібрання Київського університету св. Володимира та особові архівні фонди вчених університетської нумізматичної школи. Таким чином, авторка дослідила рукописні фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, що раніше не ставали об'єктом комплексних книгознавчих, археографічних та бібліотекознавчих студій у галузі історії нумізматики. До неї не було видано цілісного дослідження з аналізом усіх колекцій ІР НБУВ для вивчення рукописної нумізматичної спадщини³².

Г. Міщук класифікує джерела за схемою: камеральні (документи, що є описами монет та скарбів), історіографічні (описують розвиток вивчення нумізматики) і історико-нумізматичні (з історії нумізматики)³³.

Головний акцент дослідження – історія розвитку нумізматики, що нині залишається поза фаховими дослідженнями, незважаючи на активний розвиток саме дисциплінарних студій. Однією з причин подібного явища Г. Міщук вважає “недостатньо відомі широкому науковому загалові рукописні колекції, зібрання та джерельні комплекси, що зберігаються в бібліотеках і архівах. У багатьох випадках ці документальні джерела не виокремлені належним чином у науково-довідковому апараті бібліотек та їхніх рукописних підрозділів, що пов'язано з історичною долею книгосховищ та рукописних зібрань дореволюційних інституцій, штучно відірваних від джерел походження та розпорошених по різних державних установах”³⁴.

В історіографічному огляді авторка особливо відзначає внесок М. Котляра у розвиток методології використання писемних джерел для дослідження історії нумізматики в Україні³⁵.

Г. Міщук приходить висновку, що якщо перша половина XIX ст. представлена рукописами, де превалювала антична

³² *Міщук Г.А.* Бібліотечні колекції з історії нумізматики XIX – початку XX ст. ... дис. ... С. 11.

³³ Там само. С. 12.

³⁴ *Міщук Г.А.* Бібліотечні колекції з історії нумізматики XIX – початку XX ст. ... автореф. дис. ... С. 3.

³⁵ Там само. С. 5.

нумізматики як предмет антикваріату, то у другій половині століття розвивається інтерес до монет як до джерел з вітчизняної історії³⁶. Наголос робиться на рукописних матеріалах більш як 50 нумізматів, що яскраво репрезентують розвиток тогочасних нумізматичних досліджень³⁷. Також велику увагу було приділено історії формування колекції мінцкабінету при Київському університеті св. Володимира – одного з найцікавіших університетських зібрань середини XIX ст.³⁸ Практичне значення проведеного дослідження в першу чергу закладене для вдосконалення організації фондів ІР НБУВ та інших наукових бібліотек, а також це стане в нагоді при здійсненні історико-культурних студій з історії нумізматики в Україні³⁹.

Нумізматичні дослідження за особливостями використаної джерельної бази та завданнями також можна розподілити на дослідження історії грошового обігу і власне історії грошей як нумізматичного об'єкту.

Дослідженню грошового обігу Середньої Наддніпрянщини у XIV–XV ст. присвячено дисертацію Георгія Козубовського, захист якої відбувся 1992 р.⁴⁰ Спираючись, насамперед, на археолого-нумізматичні джерела⁴¹ (нумізматичні знахідки, виявлені під час археологічних розкопок і випадкові), автор проаналізував локальне карбування, місцевий грошовий обіг загалом та порівняно з іншими регіонами⁴². Створено повну топографічну карту знахідок монет на території Середньої Наддніпрянщини⁴³. Слід підкреслити, що Г. Козубовському належить вагомий внесок в атрибуцію та типологію місцевого князівського карбу-

³⁶ *Мищук Г.А.* Бібліотечні колекції з історії нумізматики XIX – початку XX ст. ... дис. С. 13.

³⁷ Там само. С. 15.

³⁸ Там само. С. 105.

³⁹ Там само. С. 15.

⁴⁰ *Козубовський Г.А.* Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV–XV ст. [Текст]: дис... канд. іст. наук № 07.00.06; Київ: Ін-т археології НАН України, 1992. 201 с.

⁴¹ Там само. С. 38.

⁴² Там само. С. 5.

⁴³ Там само. С. 124–159.

вання, основи якої подані у дисертації. Зокрема, сіверських випусків Корибута Ольгердовича⁴⁴. Автор зазначає про дискусійність частини положень дисертації⁴⁵, причиною чого названо обмеженість джерельної бази. Варто додати, що певне коло означених питань лишаються актуальними і дискусійними досі.

У 1994 р. під керівництвом Ф. Шевченка в Інституті історії України захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Ольга Белая⁴⁶. Темою дослідження стали “Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII ст.”. Основні питання, яким приділено увагу у дисертації: історіографічні аспекти вивчення історії грошового обігу Київщини XVII ст.⁴⁷ З огляду на відкриті на момент підготовки дисертації нові можливості в опрацюванні архівних матеріалів, відповідні джерела про грошовий обіг Київщини XVII ст. винесені в окремий розділ⁴⁸. Центральне місце у дослідженні посідає аналіз монетних скарбів як джерела вивчення економічних зв’язків Києва та Київщини в XVII ст., з наведенням їх топографії у додатках⁴⁹.

У даній дисертації також висвітлюється розвиток та становлення нумізматики як науки⁵⁰. Проаналізовано значну кількість писемних джерел, а головне – відкрито багато нових архівних документів, зокрема, з розсекречених на той час фондів Державного архіву Київської області⁵¹. Це стало надзвичайно важливим внеском у розширення джерельної бази.

⁴⁴ Там само. С. 82–95, 160–163.

⁴⁵ Там само. С. 7.

⁴⁶ *Белая О.М.* Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII століття [Текст]: дис. ... канд. іст. наук № 07.00.09; Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 223 с.; *Її ж.* Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII століття [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.09; Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 22 с.

⁴⁷ *Белая О.М.* Джерела з історії грошового обігу Київщини XVII століття: дис. ... С. 11–44.

⁴⁸ Там само. С. 45–75.

⁴⁹ Там само. С. 137–206.

⁵⁰ Там само. С. 11–44.

⁵¹ Там само. С. 6, 45–75.

Цікавою є теза авторки, озвучена у завданнях дослідження, про особливості становлення української нумізматики у радянський період: “в зв’язку з тим, що після 1654 року історія України пов’язувалась з історією Росії, становлення нумізматики як науки, що народилася з колекціонування монет, розвиток нумізматичних досліджень, розробку теоретичних питань нумізматики необхідно розглядати в кордонах всієї колишньої Російської імперії та колишнього СРСР”⁵².

Проведене дослідження яскраво репрезентує зміни в політичному, адміністративному, економічному становищі Київщини цього періоду, що відбилися у грошовому обігові першої та другої половини XVII ст.

Комплексний підхід у сучасній нумізматиці, описаний Н. Турмис, представив Олексій Бакалець, у 2007 р. захистивши кандидатську дисертацію на тему “Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.)”⁵³.

На відміну від решти дисертантів, актуальність своєї роботи автор вивів через сферу фінансової політики держави: “Після проведення грошової реформи 1996 р. в Україні відбувається активний пошук оптимальних форм і моделей функціонування грошового обігу та вдосконалення фінансової політики. За умови становлення ринкових відносин особливого значення набуває процес стабілізації та подальшого розвитку вітчизняної економіки і національної валюти – гривні. Тому вивчення грошового обігу на українських землях в історичній ретроспективі на базі скарбових комплексів, матеріалів музейних та приватних колекцій дає змогу відтворити цілісну картину грошової політики

⁵² Там само. С. 7.

⁵³ *Бакалець О. А.* Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. 480 арк.; *Його ж.* Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Київ: Ін-т історії України НАН України., 2007. 19 с.

держави”⁵⁴. У роботі розглянуто писемні та скарбові джерела, що характеризують грошове господарство Гетьманщини, до наукового обігу введено значний масив скарбових матеріалів⁵⁵. Також висвітлено основні напрямки фінансової політики українських гетьманів, роль іноземних монет у локальному ринку. Окреслено коло дискусійних питань⁵⁶.

Основний наголос робиться на інформативності монетних скарбів як історичного джерела: “Аналіз скарбів, визначення державної приналежності монет, епохи їх карбування, питома частка тих чи інших монет дозволяють фахівцям реконструювати товарно-грошові відносини країни у визначений час, простежити підходи влади до монетарної політики, рівень її успішного політичного, економічного і соціального розвитку. Навіть фальшування монет, частіше здійснене на державному рівні, дає підстави для усвідомлення процесів, що відбувалися не тільки в грошовому господарстві країни, а й загалом в економіці. Тому ми можемо стверджувати, що інформативність монетних скарбів надзвичайно висока”⁵⁷. Це, власне, прояв комплексності у новітній нумізматиці, про який говорилося у вищезгаданій дисертації Н. Турмис. Однак при тому що напрям так званого скарбознавства є проявом сучасного методологічного підходу, дослідники, які торкаються цієї теми, зауважують на відсутності фахових праць визначеної проблематики⁵⁸. Власне, вважаємо одним із важливіших зауважень О. Бакальця той факт, що “багато писемних та скарбових матеріалів ще й сьогодні залишаються поза увагою дослідників. Монети та скарбові комплекси більшості музеїв України майже зовсім не досліджено детально...”⁵⁹. Причиною цього називається брак кваліфікованих спеціалістів і якісної довідкової літератури.

⁵⁴ *Бакалець О.А.* Монетні скарби як джерело вивчення ... автореф. дис. ... С. 3.

⁵⁵ Там само. С. 6.

⁵⁶ Там само. С. 9–11.

⁵⁷ Там само. С. 14.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

У 2011 р. нами було захищено дисертацію на тему “Монетна справа на території Середнього і Нижнього Подніпров’я та Південного Побужжя (друга половина XIV – перша чверть XV ст.)”⁶⁰. Аналіз складу монетних скарбів і поодиноких знахідок монет, їх метрична та іконографічна характеристика дали нам змогу всебічно висвітлити проблему історії місцевого карбування на території Подніпров’я та Південного Побужжя, продемонструвати етапи її розвитку та основні особливості⁶¹. На основі мало задіяних раніше та уперше введених автором до наукового обігу нумізматичних матеріалів із державних та приватних зібрань, з’ясовано основні особливості становлення місцевого карбування після так званого безмонетного періоду. Проведено аналіз функціонування монетних дворів та запропоновано версії щодо можливого існування нових центрів карбування. Виявлено зовнішні фактори, які сприяли розвитку монетного виробництва та становленню місцевої грошової системи на землях українського Подніпров’я та Південного Побужжя. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом. До наукового обігу вводяться відомості про нові виявлені поодинокі знахідки монет і скарбовий матеріал, що допомагає розширити фахові уявлення про стан грошового господарства на території Подніпров’я в означений період.

Незважаючи на постійне оновлення джерельної бази та нові методики її опрацювання, проблема власного монетного виробництва на території сучасної України в більшості випадків розглядалася фрагментарно в системі вивчення історії грошового обігу, або локально спрямованих досліджень. У дисертації

⁶⁰ Хромова І. К. Монетна справа на території Середнього і Нижнього Подніпров’я та Південного Побужжя (друга половина XIV – перша чверть XV ст.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук № 07.00.06; Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 195 арк.; *Ії жс.* Монетна справа на території Середнього і Нижнього Подніпров’я та Південного Побужжя (друга половина XIV – перша чверть XV ст.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 ; Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 19 с.

⁶¹ Хромова І.К. Монетна справа... дис. ... С. 169.

наголошується на необхідності створення узагальнюючої праці, яка б ґрунтувалася на попередніх здобутках нумізматичних досліджень та враховувала б нові джерела⁶². Досі спірними залишаються питання іконографії та метрології монет князівського карбування, питання локалізації джучидських і князівських монетних дворів на території Подніпров'я та Південного Побужжя. Відсутність прогресу в цій галузі досліджень спричинена певною односторонністю джерельної бази, якісне та кількісне поповнення якої останнім часом відбувається лише за рахунок нового монетного матеріалу, але не писемних чи інших нумізматичних джерел⁶³.

Останнє дисертаційне дослідження, захищене у межах спеціальності, яке пропонуємо розглянути у даній публікації – “Монети Центральної та Східної Європи XIV–XVII ст.: процеси виготовлення і фальшування” захистив 2014 р. Андрій Бойко-Гагарін⁶⁴. Тема з огляду на вузькопрофільну специфіку дійсно мало вивчена навіть серед дослідників нумізматики, однак була і лишається актуальною: “Необхідність вивчення процесів карбування монет для більш чіткого визначення місця карбування монети, їх точної класифікації, приналежності до того чи іншого періоду карбування, емітента тощо обґрунтована істориком, археологом та нумізмом Г. Федоровим-Давидовим...”⁶⁵. Головний акцент роботи – новітні підходи у нумізматичних дослідженнях (фізичні та математичні), особливо – метод рентгено-флуорисцентного аналізу складу металу⁶⁶. Структура дисертації побудована для відображення етапів становлення монетного виробництва від ручного до механічного. Виведено

⁶² Там само. С. 169.

⁶³ Там само.

⁶⁴ *Бойко-Гагарін А.С.* Монети Центральної та Східної Європи XIV–XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Переяслав-Хмельницький: Держ. ВНЗ “Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди”, 2014. 20 с.

⁶⁵ Там само. С. 3.

⁶⁶ Там само.

алгоритми для кожного з них, враховуючи “проміжні процеси монетного виробництва”, на підставі чого автором зроблено висновок про доцільність вивчення технологічного процесу виробництва монет від самого отримання сировини⁶⁷. Окремо виділено фальшування – особливості виробництва та проаналізовано реакцію на таке явище з боку держав.

Робота має яскравий прикладний характер, що втілилось у її практичне значення: “дослідження відкриває перспективи для нумізматів та істориків, археологів та музейних співробітників, експертів спеціалізованих установ, які, оволодівши ширшими уявленнями щодо процесів виготовлення та фальшування монет XIV–XVII ст., зможуть удосконалити навички виявлення сучасних антикварних підробок”, а результати роботи можуть бути включеними в узагальнююче дослідження з історії виробництва та фальшування монет⁶⁸.

За спеціальністю “07.00.04 – археологія” також захищалися роботи нумізматичної спрямованості. У дисертації 2010 р. “Античні монети на пам’ятках черняхівської культури” Кирила Мизгіна⁶⁹ висвітлено політичний та економічний розвиток носіїв черняхівської культури на основі нумізматичних матеріалів у їхньому тісному поєднанні з археологічними джерелами. Останнє підкреслюється автором особливо. Він робить цікаве спостереження щодо методики спеціально-нумізматичних досліджень, де у більшості випадків “монети відірвані від археологічного контексту і відіграють роль лише аргументу на користь певної гіпотези”⁷⁰.

⁶⁷ Там само. С. 16.

⁶⁸ Там само. С. 5.

⁶⁹ *Мызгин К.В.* Античные монеты на памятниках черняховской культуры [Текст]: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04; Харьков: Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2010. 186 л.; *Його ж.* Античні монети на пам’ятках черняхівської культури [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04; Київ: Ін-т археології НАН України, 2010. 18 с.

⁷⁰ *Мизгін К.В.* Античні монети на пам’ятках черняхівської культури [Текст]: автореф. дис. ... С. 3.

26 тисяч римських монет, зафіксованих в межах ареалу черняхівської культури, поділені автором за класичним зразком – одиничні знахідки і скарби виділені в окремі категорії. “Варварські” наслідування римським монетам, а також монети Боспорського царства винесені в окремі групи⁷¹.

Автор наголошує на важливості створення розширеного каталогу знахідок римських монет в ареалі черняхівської культури, що містив би інформацію як про нові знахідки, так і уточнював уже наявні відомості. Адже завдяки картографуванню нумізматичних знахідок римського часу на досліджуваній території стало можливим виокремлення особливостей їхнього розповсюдження в різних регіонах черняхівської культури⁷². На основі аналізу писемних та нумізматичних джерел вдалося визначити торгове та військово-політичне спрямування джерел надходжень римських монет до черняхівського населення, виділено три послідовних етапи в процесі накопичення римських монет носіями черняхівської культури, а аналіз функцій римських монет свідчить про існування в середовищі черняхівського населення зачатків грошового обігу, що відповідає другому етапу суспільного розподілу праці⁷³.

Загалом варто зазначити, що К. Мизгін основну увагу звернув на дискусійні питання, що досі існують у сфері вивчення знахідок римських монет на території Східної Європи. Власне, виділено п'ять таких: “проблема джерел та хронології надходжень, можливості місцевого карбування, ролі в економічному житті носіїв черняхівської культури, питання знахідок боспорських монет в черняхівському ареалі”⁷⁴.

К. Мизгін наголошує на необхідності локального дослідження проблеми грошового обігу для кожного регіону черняхівської культури, зважаючи на особливості розвитку кожного з них⁷⁵.

⁷¹ Там само. С. 8.

⁷² Там само. С. 11.

⁷³ Там само. С. 15–16.

⁷⁴ Там само. С. 15.

⁷⁵ Там само. С. 16.

Підсумовуючи наведений огляд, можна виокремити основні тематичні вектори дисертаційних досліджень з нумізматики в Україні за період з 1991 р. Першим напрямом можна вказати спеціально-дисциплінарну проблематику: історія грошового обігу, монетного виробництва та його технологічних особливостей; монети як джерело вивчення політико-економічного розвитку. Другий вектор спрямований на вивчення історії становлення нумізматики як науки: архівні фонди з історії нумізматики, історіографія, розвиток наукової дисципліни у вищих навчальних закладах.

Висвітлення усіх названих питань обмежується хронологічними та територіальними (регіональними) або, відповідно, інституційними аспектами. Однак майже всі дослідження мотивують до узагальнення обраної дисертантами тематики. Саме на відсутності фундаментальної узагальнюючої праці в першу чергу наголошується серед існуючих проблем галузі. До них також слід віднести загальні джерелознавчі аспекти – стан збереженості джерельної бази, її структуризація та організація у фондах відповідних установ; нерівномірна джерельна забезпеченість цілої низки питань. Кожен обраний напрям нумізматичних досліджень, звісно, має свої специфічні проблемні сторони, перераховувати які у нашій статті не бачимо сенсу. Зазначимо лише, що новітні підходи у методиках залучення приладових способів опрацювання нумізматичних джерел на сьогодні відкрили певне коло нових дискусій щодо предметного плану.

Актуальними питаннями сучасної української нумізматики визнано наступні: історія нумізматичних колекцій і зібрань, наукові осередки нумізматичних студій, роль особистостей, тенденції розвитку наукової дисципліни, методологічні засади; робота з джерельною базою – верифікація, атрибуція, каталогізація та топографування нумізматичних знахідок; історія монетного виробництва та грошового обігу в хронологічній та регіональній ретроспекції.

Перспективними напрямками нумізматики є передусім узагальнюючі дослідження, історія інституалізації нумізматики як науки (у регіональному плані з подальшим узагальненням у

межах держави), вузькопредметні дослідження. Кожне дисертаційне дослідження, окрім вирішення поставлених завдань, виявило нові. Відтак зазначені тематичні напрями і досі відкриті для подальших студій.

Iryna Khromova

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), researcher,
Sector of genealogical and heraldic research,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), khromova_i@ukr.net

NUMISMATIC RESEARCHES IN UKRAINE: ACADEMIC MEASUREMENT

The article gives an overview and analysis of PhD thesis in numismatics, which were defending in Ukraine during the 1991–2018. Works on the direction of PhD's preparation "Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines" focused on in general. Numismatic sources are also used in studies of other branches of science (economics, sociology, philology, etc.), but the consideration of this aspect is not included in the tasks of this publication. The basic directions and problems of the discipline are determined. In the dissertations there are recognized such an actual issues of contemporary Ukrainian numismatics: the history of numismatic collections, scientific centers of numismatic studies, the role of personalities, trends in the development of scientific discipline, methodological foundations; works on the source base – verification, attribution, cataloging and topography of numismatic findings; the history of coin production and money circulation in the chronological and regional retrospection. Among the perspective directions are generalizable studies, the history of institutionalization of numismatics as a science (in a regional plan with subsequent generalization within the state), the narrow-subject studies.

Key words: numismatics, dissertation, historiography, sources, money circulation, coin mint, coin treasure, Ukraine.

REFERENCES

1. Bakalets, O. A. (2007). *Monetni skarby iak dzherelo vyvchennia hroshovoho obihu Het'manshyny (1648–1764 rr.)* [Money treasures as a source of investigating the money turnover of Hetmanshchyna (1648–1764)] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian]

2. Bakalets, O. A. (2007). *Monetni skarby iak dzherelo vvyvchennia hroshovoho obihu Het'manschyny (1648–1764 rr.)* [Money treasures as a source of investigating the money turnover of Hetmanshchyna (1648–1764)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

3. Bielaia, O. M. (1994). *Dzherela z istorii hroshovoho obihu Kyiv-schyny XVII stolittia* [Sources on the history of monetary circulation of the Kiev region of the XVIII century] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

4. Bielaia, O. M. (1994). *Dzherela z istorii hroshovoho obihu Kyiv-schyny XVII stolittia* [Sources on the history of monetary circulation of the Kiev region of the XVIII century] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

5. Bojko-Haharin, A. S. (2014). *Monety Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy XIV–XVII st.: protsesy vyhotovlennia ta fal'shuvannia* [The coins of Central and Eastern Europe of XIV–XVII centuries.: the processes of the production and falsification.] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmel'nyts'kyj. [in Ukrainian]

6. Izbash, T. A. (2004). *Stanovlenie i razvitie antichnoj numizmatiki Severnogo Prichernomor'ya v Rossii v XVIII – pervoj chetverti XX vv.* [Formation and development of the ancient numismatics of the Northern Black Sea region in Russia in the XVIII – first quarter of the XX centuries] (*Candidate's thesis*). Odessa. [in Russian]

7. Khromova, I. K. (2011). *Monetna sprava na terytorii Seredn'oho i Nyzhn'oho Podniprov'ia ta Pivdennoho Pobuzhzhia (druha polovyna XIV – persha chvert' XV st.)* [Coin production in the Middle and Lower Dnieper regions and Southern Bug region (2nd half of the XIV to 1st quarter of the XV centuries)] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

8. Khromova, I. K. (2011). *Monetna sprava na terytorii Seredn'oho i Nyzhn'oho Podniprov'ia ta Pivdennoho Pobuzhzhia (druha polovyna XIV – persha chvert' XV st.)* [Coin production in the Middle and Lower Dnieper regions and Southern Bug region (2nd half of the XIV to 1st quarter of the XV centuries)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

9. Kovrizhnykh, O. S. (2012). *Numizmatychna nauka v Kharkivs'komu universyteti (XIX – pochatok XX st.)* [Numismatics at Kharkiv University (XIX – early XX centuries).] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian]

10. Kovrizhnykh, O. S. (2012). *Numizmatychna nauka v Kharkivs'komu universyteti (XIX – pochatok XX st.)* [Numismatics at Kharkiv University (XIX – early XX centuries).] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian]

11. Kozubovs'kyj, H. A. (1992). *Hroshi, hroshovyj obih Seredn'oi Nad-dniprianschyny XIV–XV st.* [Money, money circulation of the Middle

Dnieper region in the XIV – XV centuries.] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

12. Mischuk, H. A. (2004). *Bibliotechni koleksii z istorii numizmatyky XIX – pochatku XX st. u fondakh Instytutu rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernads'koho: istoriia formuvannia ta suchasnyj stan* [Library Manuscript Collections of the Numismatic History of XIX – beg. Of the XX c.c. from the V.I.Vernads'ky National Library of Ukraine: the Formation History and Modern Content.] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

13. Mischuk, H. A. (2004). *Bibliotechni koleksii z istorii numizmatyky XIX – pochatku XX st. u fondakh Instytutu rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernads'koho: istoriia formuvannia ta suchasnyj stan* [Library Manuscript Collections of the Numismatic History of XIX – beg. Of the XX c.c. from the V.I.Vernads'ky National Library of Ukraine: the Formation History and Modern Content.] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

14. Myzgin, K. V. (2010). *Antichnye monety na pamyatnikax chernyakhovskoj kul'tury* [Ancient coins on the monuments of Chernyakhov culture] (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Russian]

15. Myzgin, K. V. (2010). *Antychni monety na pam'iatkakh cherniak-hivs'koi kul'tury* [Ancient coins on the monuments of Chernyakhov culture] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian]

16. Turmys, N. V. (2005). *Istoriografii numizmatyky Ukrainy periodu seredn'ovichchia* [Historiography of Ukrainian Numismatics in the period of medieval ages] (*Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian]

Turmys, N. V. (2005). *Istoriografii numizmatyky Ukrainy periodu seredn'ovichchia* [Historiography of Ukrainian Numismatics in the period of medieval ages] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian]